

“OĞUZNAMƏ” EPİK ƏNƏNƏSİNDƏ İSLAMİ BAXIŞLAR

Qalib SAYILOV,

AMEA-nın Folklor İnstitutunun əməkdaşı,

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,

qalibsayilov@mail.ru

AÇAR SÖZLƏR: folklor, İslam, “Oğuznamə”, epik ənənə, Azərbaycan folkloru.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: фольклор, ислам, “Огузнаме”, эпическая традиция, азербайджанский фольклор.

KEY WORDS: folklore, Islam, “Oghuznama”, epic tradition, Azerbaijani folklore.

Məsələnin qoyuluşu. “Azərbaycan folkloru və İslam dini” probleminin öyrənilməsi istiqamətində ən nəhəng və zəngin qaynaq “Oğuznamə” eposudur. “Oğuznamə” eposu oğuz türklərinin ana kitabı kimi onun düşüncə tarixinin bütün inkişaf səviyyələrini özündə əks etdirir. “Oğuznamə” türklərin milli şüur hadisəsidir. İslamın qəbulundan sonra türk mifoloji sistemində və epik ənənəsində əski mifoloji personajların yeni dini personajlarla əvəzlənməsi “Oğuznamə”ni “folklor və İslam” probleminin öyrənilməsində əvəzsiz qaynağa çevirir.

İşin məqsədi. Tədqiqatın aparılmasında başlıca məqsəd “Oğuznamə” epik ənənəsində islami baxışları araşdırmaqdır.

İslam dininin qəbulundan sonra bəzi folklor nümunələrində əcdad totemlərini əvəzləyən islami personajlar (ulu əcdadlar) içərisində, təbii ki, Həzrət Nuhun (ə) adı ilk sırada durur. Folklorumuzda onunla bağlı çox sayda süjet və mətn mövcuddur ki, onlardan bir qismi Qurani-Kərimdəki ayələrin məzmunu ilə üst-üstə düşür, bəziləri isə sırf mifoloji çalar daşıyır.

Dünya folklorunda Nuhla (ə) bağlı bilgilərin əsas qaynaqlarından biri səmavi kitablardır. Nuh (ə) yəhudi, xristian və müsəlman rəvayətlərində dünya tufanı zamanı gəmi düzəldərək daşqından xilas olmuş peyğəmbərdir. Şumer-Akkad kitabələrindəki Ziusudra, Xasisatra Utnapiştim kimi personajlarla eyni semantik cərgədə durur [1, s. 224].

Quran-Kərimin “Hud” surəsinin 25-49-cu ayələrində, o cümlədən “Nuh” surəsində bu barədə geniş danışılır. “Hud” surəsində bildirilir ki, Allah Tövhidə təbliğ etmək üçün Nuhu (ə) öz ümmətinə peyğəmbər göndərir. Lakin çox az adam onu eşidir. Əksər insanlar onu yalançı sayırlar. Nuh (ə) onları Allahın əzabının gələcəyi ilə xəbərdar edir. Nuh (ə) bütün canlılardan biri erkək və biri diş olmaqla bir cüt, insanlardan və ailə üzvlərindən isə iman gətirənləri gəmiyə mindirir. Torpaq Allahın əmri ilə suyu udur. Su çəkiləndə Nuhun gəmisini Cudi dağının

üzərinə oturur. İnsanlar da daxil olmaqla bütün bəşəriyyətin yeni başlanğıcı gəmidən enən insan və heyvanlarla başlanır [2].

“Həzrət Nuhla bağlı əfsanələr, rəvayətlər, Nuh tufanı – ikinci sivilizasiyanın başlanğıcı ilə bağlı mövzular bir çox maraqlı mətləbləri aydınlaşdırır. Xalq arasında yayılan əfsanələr ilkin dünyagörüşünün mifik nüansları ilə birləşir və nəticədə səmavi kitablardakı Nuh həqiqətlərinin bədii təsvirini yaradır. Bölgədən (Naxçıvandan – Q.S.) toplanmış Nuh əfsanələrindəki hadisələrin inkişaf xəttini 3 mərhələyə bölmək olar:

I mərhələ - Tufana hazırlıq,

II mərhələ - Tufan,

III mərhələ - Tufandan sonrakı həyat” [3, s. 121].

Həmin əfsanələrdən birində deyilir: “Bir gün Nuhun arvadı xəmir yoğururdu. Durub təndirə od salmaq istədi. Duvağı qaldıranda quruyub qaldı. Təndir yarıya kimi suyla dolmuşdu. Arvad gedib əhvalatı ərinə söylədi...” [4, s. 67].

Əfsanələrin bir çoxunda Həzrət Nuhun (ə) tufan olacağını öncədən bildiyi və ya bu barədə xəbər tutduğu qeyd edilir: “Deyilənə görə, Nuh Nəbi bilirmiş ki, tufan baş verəcək, dünyanın üzünü su alacaq” [4, s. 66; 5, s. 63].

Və ya: “Belə söyləyirlər ki, bir gün Nuh peyğəmbərə xəbər gəlir ki, yer üzünü su basacaq” [6, s. 56].

Əfsanələrdə daşqının səbəbi eynən səmavi kitablardakı kimi təsvir olunur: “Nuh xeyirxah, yolgöstərən adam imiş. Kim yolundan azırmış, ona doğru yol göstərirmiş. O, insanları pis yoldan çəkəndirmək üçün daim onları daşqın olacağı ilə bağlı xəbərdar edirmiş” [7, s. 48; 6, s. 38].

“Oğuznamə”lərdən başlanan Nuh ənənəsi, göründüyü kimi, Oğuz-Azərbaycan epik ənənəsində daim inkişaf etmiş, zənginləşmişdir. Folklorumuzdakı “Nuh” konseptini “dünya mifoloji-epik ənənəsi”, “səmavi dinlər”, “qədim oğuz-türk epik ənənəsi” və “Azərbaycan əfsanələr” kontekstlərində tədqiq etmiş S.Rzasoy yazır ki, Azərbaycan folklorunda Nuh peyğəmbərlə (ə) bağlı əfsanələr özündə təkəcə Azərbaycan-türk etnosunun yaranış haqqındakı ilkin fəlsəfi-kosmoqonik konsepsiyasını yox, eyni zamanda bütün dünyanın yaranış ssenarisini əks etdirir. Bu, Azərbaycan folklor təfəkkürünün bədii-coğrafi hüdudlarının genişliyini, tematik zənginliyini, etnokosmik universalizmini göstərməklə yanaşı, qədim türk epik düşüncəsinin dünya epos yaradıcılığının bir qolu olduğunu da təsdiq edir. Qədim oğuz epik-mifoloji şəcərələrində Nuh peyğəmbərin (ə) oğuz-türk milli etnik düşüncəsindəki yeri insanlığın ilahi yaradılışının universal sxemi daxilində təqdim olunur. Bu sxemlərdə də Nuh peyğəmbər (ə) daşqın sonrası tarixin başlanğıcıdır. Oğuz şəcərələrində azərbaycanlıların ulu babaları olan Türk və Oğuz xan birbaşa Nuh peyğəmbərə (ə) bağlanır. Bu yanaşma Həzrət Nuhun (ə) (oğuz-türk mifoloji-epik ənənəsinin üzvi struktur elementinə çevrilməsinin əsasında durur. Nuh (ə) haqqında Quranda və digər səmavi kitablarda olan obraz və motivlər dəyişik formalarda Azər-

baycan əfsanələrində müşahidə edilsə də, bu mətnlər təkcə Quran hekayələrinin folklorlaşmış variantı deyildir. Həmin əfsanələr struktur baxımından Nuh (ə) haqqında dini məlumatlarla qədim türk kosmoqonik (yaradılış) və esxatoloji (dünyanın sonu) təsəvvürlərinin sintezindən ibarətdir. Onlarda arxaik mifoloji baxışlarla dini baxışlar biri-birinə qarışaraq vahid poetik forma halına gəlmişdir [8, s. 24-25].

İslamın qəbulundan sonra türk mifoloji sistemində və epik ənənəsində təkcə əski mifoloji personajların, varlıqların, totemlərin yeni dini personajlarla əvəzlənməsi baş verməmiş, eyni zamanda əski təsəvvürlərin yerini bəzi hallarda yeni təsəvvürlər tutmuşdur. Bu baxımdan Tövhid inancı deyilənlərə ən gözəl misal ola bilər.

Məlum olduğu kimi, “Tövhid – ərəb dilində “vahidlik, yeganəlik” mənasını ifadə edir. Mənası Allahı vahid, yəni bənzərsiz və şəriksiz olaraq qəbul etmək və Ona iman bəsləməkdir. Tövhid əqidəsi İslam dininin bünövrəsidir, müsəlmanın bir növ “kimlik kartı”dır. Tövhidsiz İslam və tövhidə inanmayan müsəlman təsəvvür edilə bilməz. Tövhid İslam dininin ana prinsiplərindən biri və birincisidir. İslam dininin həm əqidə, həm əxlaq, həm də şəriət hökmləri tövhid inancına əsaslanır. Tövhidə qəbul etməyən peyğəmbərliyi də qəbul etməz, axirət həyatına da inanmaz” [9].

A.N.Kononov Əbülqazinin “Oğuznamə”sindəki dini-ideoloji informasiyanın quruluşunu aşağıdakı kimi göstərir:

“Bibliya xarakterli xəbərlər (Adəm haqqında rəvayətlər);

Oğuz-türkmən eposuna əsaslanan xəbərlər: bunların əsasında Oğuz və onun törəmələri haqqında rəvayətlər durur;

əfsanəvi formada bizə gəlib çatan, amma real əsası olan xəbərlər...”.

Bu cəhətdən “Oğuznamə”nin İslami variantında bu inancın izləri elə ilk fəsildə özünü göstərir. Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcərəyi-tərakimə” əsərində Oğuz xan anadan İslam dininin carçısı kimi doğulur: “Oğuz danışmaq öyrənəndən “Allah, Allah!” kəlməsi dilinin əzbəri idi. Bunu eşidən hər kəs deyirdi: “O uşaqdır, nitqi olmadığından nə dediyini özü də bilmir”. Ona görə ki, “Allah” ərəb sözüdür, moğollardan heç bir ata da ərəb dilini eşitməmişdir. Tanrı-Təala hələ ana bətnində Oğuzu özünün sevimlisi (vəli) edibdir, ona görə də onun danışığına və ürəyinə öz adını yerləşdiribdir” [5, s. 52-53].

“Göründüyü kimi, “Şəcərəyi-tərakimə”də Oğuz nəinki ortodoks İslamı təmsil edir, o, eyni zamanda övliya (Allahın sevimlisi) səviyyəsinə yüksəldilmişdir. Bu baxımdan onun oğuz ənənəvi etnokosmik düşüncəsindəki müqəddəslik statusu islami kontekstdə də davam edir” [10, s. 72].

Rəşidəddin “Oğuznamə”sində deyilir: “...Üç gün və üç gecə bu uşaq anasının südünü əməmədi. Anası onun yaşayacağına ümidini itirib qəm-qüssəyə büründü. Bir gecə yuxusunda oğlu ona dedi:

– Əgər sən istəyirsən ki, mən sənin döşündən süd əmim, onda tək olan yaradana inam gətir,

onu tanı və onun haqqını öz üzərində mütləq bil.

Qadın üç gün dalbadal bu halı yuxuda gördü. Lakin bu qəbilə dinsiz (kafir) olduğundan başına gələni onlara danışmağa ürək etmədi. Və ərindən gizli qadir Allaha inam gətirməyə başladı. Əllərini göyə qaldıraraq dua etdi və dedi:

– İlahi, mənə, yazıq bəndənə kömək et, balamın...” [11, s. 7].

Göründüyü kimi Oğuz burada Vahid Allah inancının dəvətçisi kimi çıxış edir. Ancaq diqqəti cəlb edən odur ki, o, elə anadan bu missiya ilə doğulur.

Əbülqazinin “Oğuznamə”sində deyilir: “Doğma anası öz uşağını məhv edə bilmədi və Tanrının təkliyinə iman gətirdi. Bundan sonra o oğlan onun döşünü əmməyə başladı. Onun anası gördüyü yuxu haqqında və müsəlman olduğunu gizlədərək heç kimə danışmadı. Ona görə ki, türk xalqı Yafəsdən Alınca dövrünə qədər dindar idilər. Alınca xan hökmdar olandan sonra isə xalqın çoxlu mal-qarası və varı oldu; o, var-dövlətdən sərxoş oldu və Tanrını unutdu; hamı kafir oldu. Qara xan dövründə dinsizlik o qədər gücləndi ki, oğul atasının müsəlman olduğunu eşidəndə onu öldürdü və ata da eşidəndə ki, onun oğlu müsəlman olub, onu da öldürdü” [5, s. 52].

S.Rzasoy yazır ki, Əbülqazinin “Şəcərəyi-tərakimə”sindəki dini qarşıdurma İslam-Kafirlik blokunu verirsə, İslamdan əvvəl də bu Tanrıçılıq-Dinsizlik (Kafirlik) qoşası kimi “oxuna” bilər. Örnək verdiyimiz parçada “Tanrının təkliyinə iman” gətirilməsi haqqındakı bilgi bu qarşıdurma qoşasının semantik nüvəsində Monoteizm-Politeizm semantik qarşıdurma münasibətlərini bərpa etməyə imkan verir. Əlbəttə, bu semantik qarşıdurma sütununun arxetip pillələrindən birini İslam-Tanrıçılıq bloku təşkil edir (“Kitabi-Dədə Qorqud”un “Dəli Domrul” boyunda Dəli Domrul-Əzrail qarşıdurma qoşasını yada salaq). Oğuznamənin bütöv mətn korpusu, o cümlədən onun arxaik mətnləri Oğuz-Kafir qarşıdurma qoşasının arxetipik başlanğıcını bərpa etməyə imkan verir [10, s. 71].

İslama dəvət ideyası Oğuzun evlənmə səhnəsində də davam etdirilir: “...Atası Oğuzu əmisi Küz xanın qızına nişanladı. Oğuz arvadını evə gətirdikdən sonra ona Allaha iman gətirməyi təklif etdi. Qız onun şərtini qəbul etmədikdə Oğuz ona yaxın durmadı. Atası gördü ki, oğlu arvadına diqqət vermir, buna görə ona o biri qardaşı Kür xanın qızını nişanladı. Oğuz həmin qızdan da eyni şeyi tələb etdi. Qız razılaşmayıb dedi:

– Əgər sən məni bu işə məcbur etsən, mən bütün bunları atana danışaram, o da səni öldürər.

Oğuz bu qızla da əlaqəni kəsdi.

Oğuzun hər iki qıza nifrət etdiyini görəndə Qara xan onu Or xanın qızına nişanladı.

Bir dəfə həmin qız öz qulluqçuları ilə sahildə (çayın?) gəzərək (ətrafı?) seyr edirdi. Qulluqçular paltar yuyurdular. Bu vaxt ovdan qayıdan Oğuz həmin qızla danışdı və öz fikrini bildirdi:

– Əgər sən mənim sözlərimə razı olub onları qəbul etsən, mən də səni özümə arvad edəyəm. Əgər belə olmasa, mən səndən uzaq qalacağam və o biri gəlinlərdən ayrıldığım kimi səndən də ayrılacağam.

Qız belə cavab verdi:

– Mən sənin zərrəciyinəm, sən mənə buyursan mən tabe olub itaət etməliyəm. Şeir:

Sənin halqan harda olsa, mənim qulağım ordadır,

Sənin qəmbərin harda olsa, mənim başım ordadır.

Oğuz həmin qızı evinə gətirdi və onunla yaxın münasibətdə oldu” [11, s. 78].

Dastanın sonrakı hissəsində hadisələr daha dramatik hal alır və hər şey Oğuzun Tövhid naminə atasına və əmilərinə qarşı qəzavat etməsi, sonda onları öldürməsi ilə bitir:

“...Bir dəfə öz yaxın yoldaşları ilə ova getdi. Atası dinsiz (kafir) Qara xan bu vaxt toy-düyün qurmuşdu. O, özünün üç gəlininin – Oğuzun arvadlarının sağlığına badə qaldırdı və toyun şiddətli vaxtında soruşdu:

– Əvvəlki gəlinlər sonrakından daha yaxşı, gözəl, kamil ola-ola Oğuz nəyə görə onu daha çox sevir?

Əvvəlki gəlinlərin hər ikisi elə bil ki, ürəklərini boşaltmaq üçün girəvə gözləyirdilər və indi onlar üçün əlverişli şərait yaranmışdı. Onlar kinlə, qəzəblə dedilər:

– Oğuz bizi bir olan Allaha inanmağa, ona tanınmağa çağırırdı. Biz ona belə bir Allaha tanımadığımızı deyəndə hirsələnib bizdən uzaqlaşdı. Bu gəlin isə onun dediklərinə əməl etdi. Bu səbəbdən Oğuz ona belə sayğı-sevgi bəsləyir. İndi bu iki nəfər – Oğuzla onun arvadı ata-babaların imanından üz döndərərək yeni dini müdafiə edirlər.

Qara xan deyilənlərin doğru olub-olmamasını kiçik gəлиндən soruşdu. Lakin qız hər şeyi dandı. Qara xan acıqlanıb özündən çıxdı. Bu zaman qohum-qardaşlarını yanına çağıraraq dedi:

– Mənim oğlum Oğuz uşaqlıqda hökmdar olmaq üçün ən layiq, ən xoşbəxt, ən uğurlu adam idi. Amma mən indi eşitdim ki, o, öz inamından əl çəkib özünə başqa bir tanrı seçmişdir. Hər hansı bir uşağın bizə, bizim məbudumuza arxa çevirib ona nifrət etməsi ilə biz necə barışa bilərik?!

Bu hadisədən sonra onlar Oğuzu öldürmək qərarına gəldilər. Bunu etmək üçün döyüşçüləri bir yerə yığıb güc topladılar.

Oğuzun onu çox sevən, ona şəfqətlə yanaşan kiçik arvadı bundan xəbər tutanda qonşu qadınlardan birini əri Oğuzun yanına göndərərək onu məsələdən xəbərdar etdi. Oğuz döyüşə hazırlaşdı. Ovdan qayıdan Oğuz öz evinə çatana qədər atası və əmiləri öz yaxınları ilə birlikdə döyüşə hazırlanmışdılar. O, öz nöqərləri ilə birlikdə onlarla döyüşə girdi və döyüş vaxtı atası Qara xan, əmiləri Kür xan və Küz xanı öldürdülər. O, yerini möhkəmlətdi və yetmiş beş il ara vermədən əmilərinin qəbilələri ilə vuruşmalı oldu. Axırda üstün gəlib onları məhv etdi. Qaraqumun ən ucqar bucaqlarına qədər onların vilayət və uluslarını özünə tabe etdi” [11, s. 8].

İşin yeniliyi və nəticəsi. İslam dini “Oğuznamə” ənənəsində daim inkişaf edən, zənginləşən xətt üzrə davam etmiş, tanrıçılıq ənənəsinə transformasiya olunaraq, onu aradan qaldırmış

və oğuz epik ənənəsinin bütün ruhuna hopmuşdur. “Oğuznamə” eposu oğuz türklərinin ana kitabı kimi onun düşüncə tarixinin bütün inkişaf səviyyələrini özündə əks etdirir. “Oğuznamə” türklərin milli şüur hadisəsidir. Oğuznamələrin meydana gəlməsinə səbəb olan türkçülük şüurudur. İslamın qəbulundan sonra türk mifoloji sistemində və epik ənənəsində əski mifoloji personajların yeni dini personajlarla əvəzlənməsi “Oğuznamə”ni “folklor və İslam” probleminin öyrənilməsində əvəzsiz qaynağa çevirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Caferli M. Folklor ve Etnik-Milli Şuur. Türkiye Türkçesine Tercime Eden: A.Altaylı. Ankara: Kültür Ajansı Yayınları, 2007.
2. Qurani-Kərim (Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.Bünyadov və V.Məmmədəliyev). Bakı: Azərənşr, 1992.
3. İsmayıl Rüstəm qızı M. Naxçıvan əfsanələri. Naxçıvan: Elm, 2008.
4. Azərbaycan folkloru antologiyası. I cild. Naxçıvan folkloru. Tərtib edənlər: T.Fərzəliyev, M.Qasımlı. Bakı: Sabah, 1994, 388 s.
5. Əbülqazi Bahadır xan. Şəcərəi-Tərakimə (Türkmənlərin soy kitabı). Rus dilindən tərcümə edən, ön söz və göstəricilərin müəllifi və bibliografiyanın tərtibçisi: İ.M.Osmanlı. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası N-PB, 2002, 146 s.
6. Azərbaycan folkloru antologiyası. XI cild. Şirvan folkloru. Toplayan: S.Qəniyev. Tərtib edənlər: H.İsmayılov, S.Qəniyev. Bakı: Səda, 2005, 442 s.
7. Azərbaycan folkloru antologiyası. XVI cild. Ağdaş folkloru. Toplayıb tərtib edən: İ.Rüstəmzadə. Bakı: Səda, 2006, 495 s.
8. Rzasoy S. Nuh peyğəmbər haqqında Azərbaycan əfsanələri // “Axtarışlar (folklor, ədəbiyyat, dil, incəsənət və tarix)” jur., №1, Naxçıvan, 2012, s. 16-25.
9. Tövhid nədir? / <http://az.islam.az/article/a-230.html>
10. Rzasoy S. Əbülqazi “Oğuznamə”sində mif və ritual. Bakı: Nurlan, 2013, 172 s.
11. Rəşidəddin F. Oğuznamə. Fars dilindən tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifi R.M.Şükürova. Bakı: Azərbaycan Dövlət N-PB, 1992, 72 s.

Галиб Саилов

ИСЛАМСКИЕ ВЗГЛЯДЫ В ЭПИЧЕСКОЙ ТРАДИЦИИ «ОГУЗНАМЕ»

РЕЗЮМЕ

Исламская религия продолжалась в традиции «Огузнаме» по непрерывно развивающейся и обогащающейся линии, трансформировавшись в традицию божественности устранила ее и впиталась в душу огузской эпической традиции. Как главная книга турок-огузов, эпос «Огузнаме» отражает все уровни развития мышления. «Огузнаме» это явление национального самосознания турок. После принятия ислама в турецкой мифологической системе и эпической традиции замена старых мифологических персонажей новыми религиозными персонажами превращает «Огузнаме» в незаменимый источник для изучения проблемы «народа и ислама».

Galib Sayilov

ISLAMIC VIEWS IN THE EPIC TRADITION “OGHUZNAMA”

SUMMARY

The Islamic religion continued in the tradition of “Oghuznama” through a continuously developing and enriching line, transformed into a tradition of divinity, eliminated it and soaked into the soul of the Oghuz epic tradition. As the main book of Oghuz Turks, the “Oghuznama” reflects all levels of development of thought. “Oghuznama” is a national self-consciousness of Turks. After conversion to Islam, the replacement of old mythological characters with new religious characters in the Turkish mythological system and epic tradition turns “Oghuznama” into an invaluable source for studying the problem of “people and Islam”.